

Η ΠΡΩΙΜΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ: ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΑΠΟ ΣΠΗΛΑΙΑ

Δρ Φάνης Μαυρίδης

Αρχαιολόγος Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, ΥΠΠΟ

Αντιγόνη Παπαδέα

Αρχαιολόγος Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, ΥΠΠΟ

01

Η είσοδος του σπηλαίου
Σχιστού Κερατσινίου.

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΕ ΣΠΗΛΑΙΑ ΕΧΟΥΝ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ ΜΑΝΤΙΚΑ νέα δεδομένα για τη δραστηριότητα κυνηγών-τροφοσυλλεκτών σε διαφορετικές περιοχές της Αττικής στα τέλη της Ανώτερης Παλαιολιθικής και τη Μεσολιθική περίοδο (από το τέλος περίπου της 11ης χιλιετίας π.Χ. έως το τέλος της 9ης χιλιετίας π.Χ.) σε διαφορετικές περιοχές της Αττικής. Ενδείξεις ανθρώπινης παρουσίας φαίνεται ότι υπάρχουν ήδη από τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο¹.

Πληροφορίες σχετικά με την πρώιμη προϊστορική κατοίκηση της Αττικής προέρχονται κυρίως από τα σπήλαια Κίτσου στο Λαύριο, Ζαΐμν στην περιοχή μεταξύ Μεγάρων και Κινέτας², Οινόη IV στον Μαραθώνα³, Σχιστού Κερατσινίου στη νότια-νοτιοδυτική Αττική⁴ (εικ. 1-2) και Κουβαρά στην ανατολική Αττική (εικ. 3-4)⁵.

Στα δύο τελευταία έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα του τέλους της Πλειστόκαινου και της Ολόκαινου εποχής. Οι θέσεις αυτές εντάσσονται σε μια ευρύτερη συζήτηση που αφορά τη μετάβαση από την Ανώτερη Παλαιολιθική στη Μεσολιθική περίοδο και τις σχέσεις συνέχειας ή ασυνέχειας μεταξύ τους⁶. Η συζήτηση αυτή σχετίζεται, επίσης, με την αρχή του παραγωγικού σταδίου (τη Νεολιθική περίοδο), τις διαδικασίες που οδήγησαν στη σημαντική αυτή κοινωνική, ιδεολογική και οικονομική μεταβολή, καθώς και με τη συμβολή ή τον γενικότερο ρόλο των γηγενών πληθυσμών σε αυτήν⁷. Ο εμπλουτισμός των στοιχείων αποδεικνύει τη χρήση του θαλάσσιου χώρου τουλάχιστον από τη Μεσολιθική περίοδο και πιθανότατα τις επαφές διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων μέσω του νησιωτικού χώρου⁸.

Τα νέα δεδομένα από τα σπήλαια Σχιστού και Κουβαρά φωτίζουν διαφορετικές πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας

και διαβίωσης, όπως τη χρήση του χώρου και τις μετακινήσεις πληθυσμών στο τοπίο, καθώς τα σπήλαια επιλέγονται ως χώροι μονιμότερης ή εφήμερης εγκατάστασης. Η χρήση των σπηλαίων από τις ομάδες αυτές⁹ εντάσσεται στη γενικότερη στρατηγική τους για εκμετάλλευση πόρων που εξασφάλιζαν την επιβίωσή τους μέσω του κυνηγιού, της τροφοσυλλογής αλλά και της προμήθειας γηγενών ή αλλογενών λίθινων πρώτων υλών για την κατασκευή της εργαλειοτεχνίας τους. Η παρουσία λίθινων τέχνηργων από οψιανό ο οποίος έχει μεταφερθεί πιθανότατα από τη Μήλο, τουλάχιστον κατά τη Μεσολιθική περίοδο, εμπλουτίζει τις γνώσεις μας σχετικά με τα δίκτυα ανταλλαγών πρώτων υλών σε μακρινές αποστάσεις. Τα δίκτυα αυτά θα οργανώνονταν αναμφίβολα με βάση όχι μόνο τις καθαρά χρηστικές αλλά και τις ιδεολογικές, συμβολικές ή κοινωνικές παραμέτρους. Νέα δεδομένα καταγράφονται και ως προς την ταφική συμπεριφορά των εν λόγω κοινωνιών σε σπήλαια.

Ειδικότερα για τη Μεσολιθική περίοδο, τα σπήλαια της Αττικής εμπλουτίζουν το περιορισμένο αρχείο των θέσεων της συγκεκριμένης περιόδου στην Ελλάδα. Μέχρι σχετικά πρόσφατα η Μεσολιθική θεωρούνταν ως μετάβαση από την Παλαιολιθική στη Νεολιθική περίοδο χωρίς να έχει αντιμετωπιστεί ερευνητικά ως αυτόνομο πεδίο, ώστε να προσδιοριστούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της. Στοχευμένες έρευνες επιφανείας, όπως εκείνες στην Αργολίδα, στους ποταμούς Κωκυτό και Καλαμά Θεσπρωτίας, στην Πρέβεζα και στο εσωτερικό Ιόνιο πέλαγος, καθώς και συστηματικές ανασκαφές έχουν στοιχειοθετήσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τη δυναμική της Μεσολιθικής περιόδου. Ο εντοπισμός μεσολιθικών θέσεων σε περιβάλλοντα διαφορετικά από αυτά στα

02

02
Η είσοδος του σπηλαίου Σχιστού Κερατσινίου.

οποία συνήθως ιδρύονται πρώιμοι νεολιθικοί οικισμοί, όπως σε νησιά (Σιδάρι Κέρκυρας, Νάξος, Χάλκη, Κρήτη, Κύθνος, Ικαρία, Αστυπάλαια, Γαύδος, Πλακιάς), σε σπήλαια (Σαρακηνού, Κλεισούρας), σε βραχοσκεπές (Μεγαλάκκος, Μπoϊλλα), ακόμα και σε ορεινές περιοχές (Πίνδος), έφερε στο φως ένα σχετικά πυκνό, αναλογικά με την περίοδο, δίκτυο θέσεων.

Η ανασκαφή σπηλαίων, όπως στο Φράγγθι της Αργολίδας¹⁰, στα Γιούρα της Αλοννήσου¹¹, στη Θεόπετρα της Θεσσαλίας¹² ή σε υπαίθριες θέσεις, όπως ο Μαρουλάς της Κύθνου¹³, αφενός μεν δείχνουν την πολυπλοκότητα των χρονολογικών συσχετισμών των επιμέρους καταλοίπων, τις ομοιότητες και διαφορές στα τυπολογικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά των λιθοτεχνιών, στα έθιμα ταφής και σε άλλα κατάλοιπα, αφετέρου δε ανοίγουν τον δρόμο για τη συστηματική μελέτη της περιόδου.

ΣΠΗΛΑΙΟ ΣΧΙΣΤΟΥ ΚΕΡΑΤΣΙΝΙΟΥ

Το σπήλαιο αποτελεί κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο. Βρίσκεται στις νοτιοδυτικές υπώρειες του όρους Αιγάλεω, στο ύψωμα που ορίζει η βόρεια πλευρά του Βιομηχανικού Πάρκου Σχιστού. Από τον εξωτερικό άμεσο περιβάλλοντα χώρο του διακρίνονται η λεωφόρος Σχιστού, η κορυφή Βουνό Σκαρამαγκά, ο κόλπος της Ελευσίνας και δυτικότερα η κορυφή Ξέρξης και ο όρμος Κερατσινίου.

Το σπήλαιο σχηματίστηκε σε παχυστρωματώδη ασβεστόλιθο (Μέσο-Ανώτερο Τριαδικό-Ανώτερο Ιουραϊκό) της Υποπελαγονικής γεωτεκτονικής ζώνης. Η διάνοιξή του οφείλεται σε ενεργή τεκτονικότητα που προκάλεσε τον κατακερματισμό του βράχου, δημιουργώντας ευνοϊκές συνθήκες καρστικοποίησης. Έχει ευρεία τοξωτή είσοδο που ανοίγε-

ται κατά μήκος ασυνεχειών με κατεύθυνση βορρά-νότου διαμορφώνοντας επιμήκη αίθουσα 70x15 μ. Ο λιθωματικός διάκοσμος είναι περιορισμένος. Μεγάλες καταπτώσεις βράχων παρατηρούνται σε όλη την έκταση του σπηλαίου. Στο μεγαλύτερο μέρος της καθόδου από την είσοδο στην κύρια αίθουσα υπάρχουν αναλήμματα διευθετημένα με μεγάλους βράχους, ενώ σώζονται σκαλοπάτια λαξευμένα στον βράχο. Σε αρκετά σημεία του σπηλαίου ανοίγονται φυσικές κόγχες.

Κατά τη διάρκεια της μετάβασης από την Ανώτερη Πλειστόκαινο στην Ολόκαινο εποχή, δραματικές περιβαλλοντικές μεταβολές επηρέασαν την περιοχή. Συγκεκριμένα, κατά το μέγιστο της τελευταίας Παγετώδους περιόδου Würm (περ. 24000-10000 πριν από σήμερα) η θαλάσσια στάθμη ήταν 120 μ. χαμηλότερα από το σημερινό επίπεδο, με το μεγαλύτερο μέρος του Σαρωνικού κόλπου και των νησιών, όπως η Αίγινα και η Σαλαμίνα, να αποτελούν τη νοτιοδυτική ηπειρωτική απόληξη της λεκάνης των Αθηνών¹⁴.

Αρχαιολογική διερεύνηση στο σπήλαιο από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας (εικ. 5-6) στοιχειοθέτησε τη διαχρονική χρήση του σπηλαίου. Βράχοι διαφόρων μεγεθών σε μεγάλη πυκνότητα εντός του επιφανειακού στρώματος (πάχους 0,8-1 μ.) κάλυπταν τις παλαιότερες επιχώσεις καθιστώντας την ανασκαφή εξαιρετικά δύσκολη. Επιπλέον, εκτεταμένες λαθρανασκαφές εντός των ανασκαφικών τομών δυσχεραίνουν ακόμα περισσότερο την έρευνα και την αρχαιολογική τεκμηρίωση του χώρου. Στο επιφανειακό στρώμα εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα της Μέσης, Νεότερης Νεολιθικής Ι και ΙΙ, της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ΙΙ και των ιστορικών χρόνων.

Το επιφανειακό στρώμα διαδέχονται επιχώσεις με τελεί-

03

04

03-04

Το σπήλαιο Κουβαρά.

ως διαφορετική γεωλογική σύσταση. Με βάση τη μικρομορφολογική μελέτη των ιζημάτων, αποτελούνταν από επάλληλα στρώματα λατυπών και λίθινων τέχνηργων που εναλλάσσονταν με στρώματα που περιείχαν μεταξύ άλλων εστίες, καύσεις, οργανικά κατάλοιπα και γουανό, τα οποία χαρακτηρίζονται ως επιφάνειες κατοίκησης. Οι βαθμονομημένες ραδιοχρονολογήσεις των εν λόγω επιχώσεων έδωσαν ένα εύρος ηλικιών από το τέλος της 11ης χιλιετίας π.Χ. (το βαθύτερο στρώμα) έως την 7η χιλιετία π.Χ. (εικ. 7).

Η κύρια φάση χρήσης του σπηλαίου πριν από τη Νεολιθική, όπως αποτυπώνεται στις βαθύτερες, αδιατάρακτες επιχώσεις, έλαβε χώρα κατά τη μετάβαση από το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής στη Μεσολιθική περίοδο. Η λιθοτεχνία που συλλέχτηκε από τις εν λόγω επιχώσεις (εικ. 11–12) εντάσσεται στην παράδοση των επιγραφέτιων λιθοτεχνιών του τέλους της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου, τα χαρακτηριστικά των οποίων φαίνεται ότι συνεχίζονται και στην κατώτερη Μεσολιθική¹⁵. Ένδειξη δικτύων ανταλλαγών και θαλάσσιων μετακινήσεων ήδη από το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου αποτελεί ο εντοπισμός μιας φολίδας από οψιανό της Μήλου στα μεταβατικά από την Ανώτερη Παλαιολιθική στη Μεσολιθική περίοδο στρώματα. Χρονολογήθηκε με τη μέθοδο της ενυδάτωσης οψιανού SIMS–SS στα 14539 ± 1280 πριν από σήμερα ή στα 12539 ± 1280 π.Χ. και επιβεβαιώνει την πρωιμότερη χρονολόγηση του στρώματος στο οποίο βρέθηκε¹⁶.

Μέσω της μελέτης των αρχαιοβοτανολογικών και αρχαιοζωολογικών καταλοίπων, αντλήθηκαν στοιχεία για τις διατροφικές συνήθειες των κυνηγών–τροφοσυλλεκτών και το παλαιοπεριβάλλον στο οποίο δρούσαν. Οι κάτοικοι του σπηλαίου εκμεταλλεύονταν μια ευρεία ποικιλία ζωικών και φυτικών πόρων. Το κυριότερο θήραμά τους αποτελούσε η κόκκινη έλαφος (*Cervus elaphus*) της οικογένειας των ελαφιδών. Προτίμηση έδειχναν και στο είδος *Equus hyndrutinus* της οικογένειας των ιππιδών. Το είδος αυτό δεν φαίνεται να επιβιώνει μετά την Κατώτερη Μεσολιθική περίοδο στον ελλαδικό χώρο λόγω των παλαιοκλιματικών μεταβολών, ίσως σε συνδυασμό και με τον ανθρώπινο παράγοντα. Η τροφή ζωικής προέλευσης συμπληρώνεται από λαγούς (*Lepus europaeus*), πτηνά και χερσαία μαλάκια¹⁷.

Πέρα από το κυνήγι θηραμάτων μικρού και μεσαίου μεγέθους, οι κάτοικοι του σπηλαίου φαίνεται ότι επιδίδονταν και στο ψάρεμα, όπως υποδεικνύουν τα οστά ψαριών που βρέθηκαν αν και σε πολύ μικρή ποσότητα, καθώς και ένα οστέινο αντικείμενο που παραπέμπει σε αγκίστρι. Βρέθηκαν επίσης λίγα θαλάσσια όστρεα. Τα αρχαιοζωολογικά δεδομένα παρουσιάζουν ομοιότητες με τη λεγόμενη Τελική Παλαιολιθική περίοδο στα σπήλαια Σείντι Βοιωτίας, Κεφαλαρίου και Φράγχι της Αργολίδας, παραπέμποντας σε ήπιες και υγρές συνθήκες, με βλάστηση τύπου στέπας¹⁸.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, τέλος, τα φυτικά κατάλοιπα. Η διατροφή φυτικής προέλευσης των χρηστών του σπηλαίου στηριζόταν σε άγρια όσπρια, όπως φακές (*Lens sp.*), διάφορα είδη λαθουριού (*Lathyrus sp.*), μπιζελιού (*Pisum sp.*), σε άγρια δημητριακά, όπως κριθάρι (*Hordeum sp.*) και βρώμη (*Avena sp.*), και σε φρούτα, όπως σύκο (*Ficus sp.*), κράνο (*Cornus mas*), σαμπούκο (*Sambucus sp.*), άκρενθο (*Juniperus sp.*) κ.ά. Τα στοιχεία αυτά συμπληρώνουν ό,τι ξέρουμε από άλλα

σπήλαια όπως το Φράγχι στην Αργολίδα και η Θεόπετρα στη Θεσσαλία για τις φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής περιόδου¹⁹.

Το σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου αποτελεί ένα διαχρονικό παλίμψηστο με ίχνη χρήσης από το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής περιόδου έως και τους ιστορικούς χρόνους. Στοιχειοθετήθηκε για πρώτη φορά η παρουσία κυνηγών–τροφοσυλλεκτών στην περιοχή αυτή της Αττικής στο τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής και στις αρχές της Μεσολιθικής περιόδου, καταγράφοντας παράλληλα σημαντικές πληροφορίες για τις συνήθειες και τον τρόπο διαβίωσής τους.

ΣΠΗΛΑΙΟ ΚΟΥΒΑΡΑ

Το σπήλαιο έχει ενταχθεί στην ευρύτερη κήρυξη των αρχαιολογικών χώρων της Μερέντας. Βρίσκεται κοντά στον σύγχρονο οικισμό του Κουβαρά, σε λοφώδες έδαφος, 173 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Αποτελείται από σχηματισμούς του «Κατώτερου Μαρμάρου» της αυτόχθονης ενότητας της Αττικής, Ιουρασικής ηλικίας (τουλάχιστον 150 εκατ. ετών)²⁰. Έχει διαμορφωθεί πάνω σε διευρυμένη, λόγω καρστικοποίησης, ρηξιγενή ζώνη. Πεσμένοι ογκόλιθοι στην είσοδό του υποδηλώνουν ότι τμήμα της οροφής του έχει καταρρεύσει.

Σωστική ανασκαφή στο σπήλαιο πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας–Σπηλαιολογίας μεταξύ 2019–2020 (εικ. 10). Εντοπίστηκε αδιατάρακτη στρωματογραφική ακολουθία χωρίς αρχαίες ή νεότερες επεμβάσεις. Μεταξύ άλλων, το επιφανειακό στρώμα περιείχε περιορισμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα, κεραμική και λίθινα εργαλεία της Νεολιθικής περιόδου. Πολύ χαρακτηριστικά είναι το κυμαινόμενου πάχους 15–30 εκ. αργιλώδες–αμμώδες στρώμα με μεγάλη συγκέντρωση σαλιγκαριών και ο μέγιστου πάχους 13 εκ. ορίζοντας αποτελούμενος από στάχτη και καύσεις. Η χρήση του σπηλαίου έλαβε χώρα μεταξύ 11ης και 9ης χιλιετίας π.Χ., με βάση βαθμονομημένες ραδιοχρονολογήσεις.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η εύρεση μιας πρωτογενούς μεσολιθικής ταφής που ανήκει πιθανότατα σε γυναίκα, σε συνεσταλμένη στάση, καθώς και άλλων παλαιοανθρωπολογικών καταλοίπων στα οποία συμπεριλαμβάνονται κατάλοιπα προνηπίου. Από την ταφή προέρχονται κοσμήματα από όστρεα. Η παραπάνω ταφή προστίθεται στο περιορισμένο αρχείο των μεσολιθικών ταφών του ελλαδικού χώρου, όπως αυτές από το σπήλαιο Φράγχι²¹ στην Αργολίδα, τη Θεόπετρα της Θεσσαλίας²², τη σπηλιά του Νέγρου στην Ασυπάλαια²³ και βέβαια από τον οικισμό του Μαρουλά στην Κύθνο²⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη κοινών ταφικών αντιλήψεων και πρακτικών, που μοιράζονται πληθυσμοί ακόμα και απομακρυσμένοι μεταξύ τους με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από τις παραπάνω θέσεις. Οι αναλύσεις που βρίσκονται σε εξέλιξη θα δώσουν περαιτέρω στοιχεία για τις πληθυσμιακές μετακινήσεις, τις βιολογικές σχέσεις, την παλαιοπαθολογία, τις διαιτολογικές συνήθειες κ.ά.

Πυριτόλιθος διαφορετικών χρωματικών αποχρώσεων, ερυθρών, ερυθροκάστανων, γκριζών, και χαλαζίας χρησιμοποιήθηκαν ως πρώτη ύλη στην εργαλειοτεχνία των κατοίκων του Κουβαρά (εικ. 13). Αν και τα πρώτα στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας (chaîne opératoire), όπως η αποφλοίωση των πετρωμάτων, απουσιάζουν, η απόκρουση διαμορφωμένων

05

05-06

Ο χώρος ανασκαφής στο εσωτερικό του σπηλαίου Σχιστού.

07-09

Άποψη της στρωματογραφίας της τομής 1. Σπήλαιο Σχιστού.

06

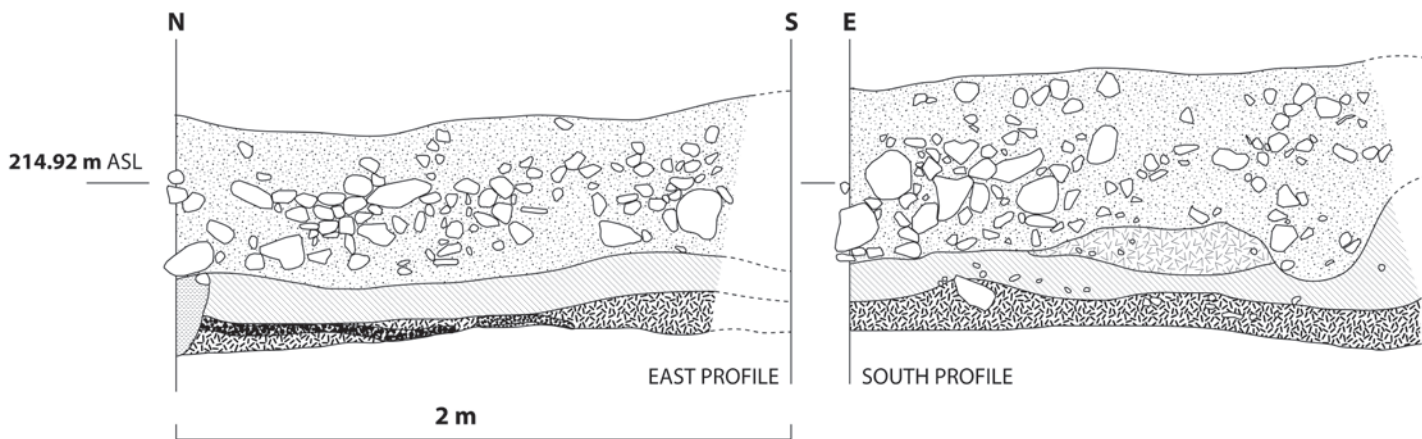
07

08

09

πυρήνων, η ανανέωση των καμπυλοτήτων τους για τη διευκόλυνση και συνέχιση της απόκρουσης καθώς και η παραγωγή εργαλείων γίνονταν εντός του σπηλαίου. Εκμεταλλεύονταν, μάλιστα, τους πυρήνες σε τέτοιο βαθμό που απορρίπτονταν στο τέλος εξαντλημένοι.

Ο εντοπισμός των πηγών προέλευσης του πυριτόλιθου που χρησιμοποιήθηκε για την απόκρουση εργαλείων είναι σε εξέλιξη. Θα δια φωτίσει περαιτέρω την κινητικότητα των χρηστών του σπηλαίου στο φυσικό τους περιβάλλον και θα συμβάλει στον προσδιορισμό πιθανών δικτύων ανταλλαγών που ήταν σε λειτουργία²⁵.

Σε μικρότερο ποσοστό χρησιμοποιήθηκε και ο οψιανός, εισηγμένος πιθανότατα από τη Μήλο. Ο εντοπισμός όχι μόνο αποκρουσμάτων και αδιάγνωστων τέχνηργων αλλά χαρακτηριστικών εργαλειικών τύπων σε στρωματογραφημένα σύνολα στοιχειοθετεί τη διακίνηση της εν λόγω πρώτης ύλης από τις Κυκλάδες στο υπόλοιπο Αιγαίο.

Οι διαστάσεις των λίθινων τέχνηργων είναι εν γένει μικρές. Το λιθοτεχνικό σύνολο του Κουβαρά περιλαμβάνει πυρήνες, τεχνικά αποκρούσματα, αποκρούσματα χωρίς περαιτέρω επεξεργασία, όπως φολίδες, μικροφολίδες, λεπίδες και μικρολεπίδες αλλά και εργαλεία. Οι πιο διαγνωστικοί εργαλειοκοί τύποι αντιπροσωπεύονται από τους γεωμετρικούς μικρόλιθους, κυρίως ημισέληνους, τις μικρολεπίδες με ράχη και τα τερματικά ξέστρα. Οι δύο πρώτες κατηγορίες αποτελούσαν τμήματα του κυνηγετικού εξοπλισμού των κατοίκων του σπηλαίου. Για την παραγωγή των γεωμετρικών μικρόλιθων εφαρμόζεται η τεχνική της μικρογλυφίδας.

Σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη των οστών των ζώων που εντοπίστηκαν στην ανασκαφή, μόνο ένα μικρό ποσοστό (1-2%) μπορεί να αποδοθεί σε κάποιο είδος²⁶. Αναγνωρίστηκαν λίγα οστά κόκκινου ελαφιού (*Cervus elaphus*) καθώς και άγριος όνος (*Equus hydruntinus*), όπως και στο Σχιστό. Η παρουσία οστών λαγού (*Lepus europeus*) και πτηνών είναι μεγαλύτερη. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία αγριόγαλου/ωτίδας (*Otis tarda*). Τα περισσότερα αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα φαίνεται ότι έχουν καεί σε χαμηλές θερμοκρασίες εντός εστίας ανοιχτού τύπου. Όσον αφορά στο παλαιοπεριβάλλον της περιοχής, είδη όπως η κόκκινη έλαφος, ο άγριος όνος, ο λαγός και ο αγριόγαλος παραπέμπουν σε ανοιχτού τύπου οικοσύστημα με σχετικά ξηρές κλιματικές συνθήκες.

Τα αρχαιοζωολογικά δεδομένα από θέσεις όπως τα σπή-

11

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

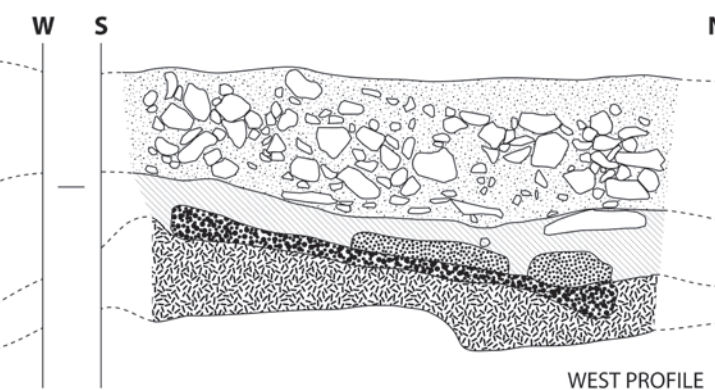
16

10

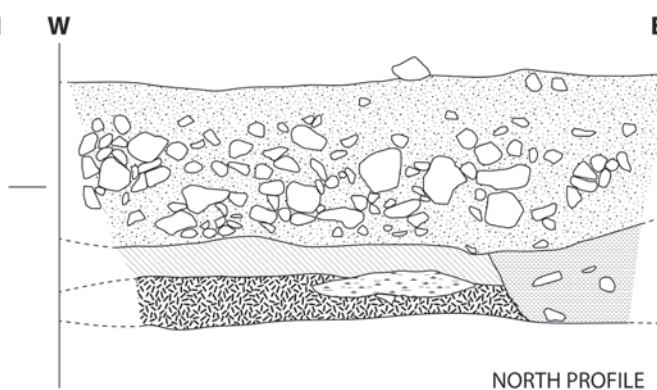
Στρωματογραφία. Σπήλαιο Κουβαρά.

11-12

Λιθοτεχνία του σπηλαίου Σχιστού (κλίμ. 1:1). Σχέδια λίθινων: Daisuke Yamaguchi.

WEST PROFILE

NORTH PROFILE

10

1

2

3

4

5

6

12

λαια Φράγχι και Κλεισούρα στην Πελοπόννησο και τα σπήλαια Σχιστού και Κουβαρά στην Αττική συμβάλλουν, μέσω των κοινών τους χαρακτηριστικών, στην κατανόηση του παλαιοπεριβάλλοντος αλλά και των οικονομικών επιλογών των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών τουλάχιστον από το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής μέχρι και τη Μεσολιθική περίοδο. Επιβεβαιώνεται η βαρύνουσα σημασία της πανίδας μεσαίου και μικρού μεγέθους στη διατροφή και η φθίνουσα παρουσία των μεγάλων θηραμάτων. Είναι πιθανό η αλλαγή των κυνηγετικών επιλογών να οφείλεται στις περιβαλλοντικές μεταβολές που χαρακτηρίζουν την έναρξη της Ολόκαινου εποχής, οι οποίες οδήγησαν στην εξαφάνιση ορισμένων ειδών ή στη μείωση του πληθυσμού τους.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Βάσει ραδιοχρονολογήσεων των τυπολογικών και τεχνολογικών χαρακτηριστικών της λιθοτεχνίας και των αρχαιοζωολογικών καταλοίπων στοιχειοθετείται η παρουσία κυνηγών-τροφοσυλλεκτών σε όλη την Αττική στο τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής και στην πρώιμη Μεσολιθική περίοδο ή στο τέλος της Πλειστόκαινου και στην πρώιμη Ολόκαινο εποχή χρησιμοποιώντας γεωλογικούς όρους. Υπάρχουν ενδείξεις παρουσίας πληθυσμών στην περιοχή από τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο.

Φαίνεται ότι προς χρήση επιλέγονταν σπήλαια με ευρεία είσοδο τα οποία βρίσκονταν κοντά σε πηγές νερού και με πρόσβαση σε διαφορετικά οικοσυστήματα. Με βάση τα δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας, το τοπίο, τουλάχιστον στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου Σχιστού, ήταν τελείως διαφορετικό καθώς το μεγαλύτερο μέρος του Σαρωνικού κόλπου και των νησιών αποτελούσαν τμήμα της λεκάνης των Αθηνών λόγω της υποχώρησης του επιπέδου της θάλασσας σε σχέση με το σημερινό. Το σπήλαιο βρισκόταν σε στρατηγικό σημείο σε ημιορεινή περιοχή με άμεση πρόσβαση σε πεδινές εκτάσεις και στη θάλασσα. Ο Κουβαράς αποτελούσε εγκατάσταση στην ενδοχώρα, κοντά σε υδάτινους πόρους, με σχετικά εύκολη πρόσβαση σε ποικίλα περιβάλλοντα. Υπήρχε πρόσβαση στη θάλασσα είτε απευθείας είτε μέσω επαφών με άλλες ομάδες, όπως υποδεικνύεται από τα θαλάσσια όστρεα που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή κοσμημάτων, καθώς και από την παρουσία αλλογενών πετρωμάτων, όπως ο οφιανός. Εστίες ανοιχτού τύπου φαίνεται ότι χρησιμοποι-

ούνταν για τη θέρμανση του χώρου, τον φωτισμό αλλά και την προετοιμασία της τροφής. Το κυνήγι μεσαίου και μικρού μεγέθους θηραμάτων κάλυπτε τις διατροφικές ανάγκες σε ζωικούς πόρους. Το ψάρεμα αλλά και η συλλογή θαλάσσιων όστρεων για κατανάλωση δεν ήταν άγνωστα. Τη διατροφή ζωικής προέλευσης συμπλήρωναν τα χερσαία μαλάκια, ενώ χρησιμοποιούνταν μία ποικιλία καρπών και σπόρων²⁷.

Η παρουσία οψιανού και μάλιστα διαγνωστικών τύπων σε στρωματογραφημένα σύνολα επιβεβαιώνει τη διακίνησή του και επομένως τη δυνατότητα στοχευμένων πλέον θαλάσσιων μετακινήσεων τουλάχιστον από την 9η χιλιετία π.Χ. Τα ευρήματα αυτά από το σπήλαιο Κουβαρά έρχονται να επιβεβαιώσουν την πιθανολογούμενη από διάφορους ερευνητές ευρεία διάδοση του οψιανού στο Αιγαίο κατά τη Μεσολιθική περίοδο και μάλιστα στις φάσεις που αντιστοιχούν στο πρωιμότερο τμήμα της. Ισχυροποιείται επομένως σημαντικά η ύπαρξη δικτύων διακίνησης του οψιανού στο Αιγαίο, η αναγνώριση του οποίου βασιζόταν ως επί το πλείστον στην εύρεση μη χαρακτηριστικών τύπων εργαλείων προερχόμενων από ασαφή σε αρκετές περιπτώσεις ανασκαφικά σύνολα.

Σε κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο είναι χαρακτηριστική η παρουσία κοινών ταφικών πρακτικών και αντιλήψεων, όπως υποδεικνύει η συνεσταλμένη στάση των νεκρών, τα κοσμήματα που κατασκευάζονταν από συγκεκριμένα είδη οστρέων, καθώς και η συνύπαρξη των νεκρών με τους ζωντανούς στον ίδιο χώρο.

Η περαιτέρω μελέτη των ευρημάτων θα αποσαφηνίσει με μεγαλύτερη ακρίβεια τόσο στοιχεία συνέχειας αλλά και ασυνέχειας που συνθέτουν τη μετάβαση από την Ανώτερη Παλαιολιθική στη Μεσολιθική περίοδο και από εκεί στο παραγωγικό στάδιο, όσο και τα ειδικά χαρακτηριστικά των επιμέρους περιόδων.

* Στο άρθρο, λόγω περιορισμένου χώρου, αναφέρονται ενδεικτικά μόνο ορισμένες από τις μελέτες (κυρίως γενικά έργα) για τα θέματα που θίγονται σε αυτό, τις θέσεις αναφοράς (π.χ. σπήλαιο Φράγχθι, Μαρούλας Κύθνου κ.λπ.) και τις ανασκαφές που παρουσιάζονται με περισσότερες λεπτομέρειες. Η βιβλιογραφία για την περίοδο της μετάβασης Α. Παλαιολιθικής/Μεσολιθικής που πραγματεύεται το κείμενο έως και πριν από την αρχή του παραγωγικού σταδίου είναι πλέον ιδιαίτερα εκτεταμένη με πολλά νέα ευρήματα αλλά και θεωρητικές προσεγγίσεις που αφορούν κυρίως θέματα συνέχειας ή ασυνέχειας στην τεχνολογία της λιθοτεχνίας και στη σημασία της ναυσιπλοΐας.

Σημειώσεις

- 1 Π. Ελεφάντη, «Η Εποχή του λίθου», στο Γ. Γιαννακόπουλος / Α. Λερίου (επιμ.), *Αττική, Ιστορία και Πολιτισμός*, Περιφέρεια Αττικής 2023, σ. 25–41.
- 2 Βλ. ενδεικτικά για την περίοδο και διάφορες θέσεις ως επί το πλείστον γνωστές στην παλαιότερη βιβλιογραφία, Ν. Galanidou / C. Perlès (επιμ.), *The Greek Mesolithic, problems and perspectives* (BSA Studies, 10), Αθήνα 2003. Ν. Galanidou, «Advances in the Palaeolithic and Mesolithic archaeology of Greece for the new millennium», *Pharos* 20/1 (2014), σ. 1–40. Ρ. Elefanti / G. Marshall / C. Gamble, «The prehistoric stones of Greece: a resource of archaeological surveys and sites», *Antiquity Project Gallery* 84/323 (2010), <http://antiquity.ac.uk/projgall/elefanti323/>.
- 3 Α. Mari, «From Mount Aigaleo to Mount Penteli: New Prehistoric Finds from Attic Caves», στο Ν. Papadimitriou / J. Wright / S. Fachard / N. Polychronakou-Sgouritsa (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27–31 May 2015*, Archaeopress, Οξφόρδη 2020, σ. 151–161.
- 4 F. Mavridis / L. Kormazopoulou / A. Papadea / O. Apostolikas / D. Yamaguchi / Z. Tankosic / G. Kotzamani / K. Trantalidou / P. Karkanas / Y. Maniatis / K. Papagianni / D. Lambropoulos, «Anonymous cave of Schisto at Keratsini, Attika: A preliminary report on a diachronic cave occupation from The Pleistocene/Holocene transition to the Byzantine times», στο F. Mavridis / J. Tae Jensen (επιμ.), *Stable places and changing perceptions: Cave archaeology in Greece* (BAR, S2558), Οξφόρδη 2013, σ. 248–284.
- 5 F. Mavridis / P. Zafeiriadis / A. Papadea / E. Stravopodi / K. Trantalidou / K. Theodorakopoulou / K. Athanassas / Y. Maniatis, «Kouvaras Cave: a new Early Holocene site in East Attica, Greece», *PAST* 98 (2021), σ. 14–16.
- 6 Για παράδειγμα, Α. Papadea / F. Mavridis / D. Minou-Minopoulou / D. Yamaguchi / O. Apostolikas, «Searching for the Pleistocene/Holocene transition: The case of the lithic industry from the Anonymous Schisto Cave at Keratsini», στο Ν. Papadimitriou / J. Wright / S. Fachard / N. Polychronakou-Sgouritsa (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory, Proceedings of the International Conference, Athens, 27–31 May 2015*, Archaeopress, Οξφόρδη 2020, σ. 61–70. Ρ. Elefanti / G. Marshall, «Late Pleistocene to Early Holocene Technological Traditions at Boila Rockshelter in Epirus, Northwestern Greece», *Journal of Paleolithic Archaeology* 6/28 (2023).
- 7 K. Kotsakis, «Domesticating the periphery: New research into the Neolithic of Greece», *Pharos* 20/1 (2014), σ. 41–73. Α. Reingruber, «The transition from the Mesolithic to the Neolithic in a circum-Aegean perspective: Concepts and narratives», στο Α. Sarris / E. Kalogiropoulou / T. Kalayci / L. Karimali (επιμ.), *Communities, Landscapes and Interaction in Neolithic Greece, International Conference, Rethymno, 29–30 May 2014*, Michigan 2017, σ. 8–26.
- 8 Α. Simmons, *Stone Age sailors. Paleolithic seafaring in the Mediterranean*, Routledge, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 2014. Α. Sampson, «The Aegean Mesolithic: Environment, economy, and voyaging», στο Α. J. Ammerman / T. Davis (επιμ.), *Island archaeology and the origins of seafaring in the Eastern Mediterranean* (Eurasian Prehistory, 11/1–2), 2015, σ. 63–74. Α. Reingruber, «Geographical mobility and social motility in the Aegean before and after 6600 BC», *Præhistorische Zeitschrift* 93/1 (2018), σ. 1–24.
- 9 Ν. Galanidou, «Mesolithic Cave use in Greece and the mosaic of human communities», *Journal of Mediterranean Archaeology* 24/2 (2011), σ. 219–242.
- 10 C. Perlès, *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce). I. Présentation générale et industries paléolithiques*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1987. C. Perlès, *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce), II: Les industries du mésolithique et néolithique initial*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1990.
- 11 Α. Sampson (επιμ.), *The cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic networks in the northern Aegean, Greece, I: Intra-site analysis, local industries, and regional site distribution* (Prehistory Monographs, 21), INSTAP Academic Press, Philadelphia 2008. Α. Sampson (επιμ.), *The cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic networks in the Northern Aegean, Greece II: Bone tool industries, dietary resources, paleoenvironment, and Archaeometrical Studies* (Prehistory Monographs, 31), INSTAP Academic Press, Philadelphia 2011.
- 12 Ν. Kyparissi-Apostolika, «The Thessalian Mesolithic: Evidence from Theopetra Cave», *Journal of Greek Archaeology* 6 (2021), σ. 25–42.
- 13 Α. Sampson / M. Kaczanowska / J. Kozłowski (επιμ.), *The prehistory of the island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic settlement at Maroulas*, The Polish Academy of Arts and Sciences, The University of the Aegean, Kraków 2010.
- 14 Α. Papadea / F. Mavridis / D. Minou-Minopoulou / D. Yamaguchi / O. Apostolikas, «Searching for the Pleistocene/Holocene transition: The case of the lithic industry from the Anonymous Schisto Cave at Keratsini», στο Ν. Papadimitriou / J. Wright / S. Fachard / N. Polychronakou-Sgouritsa (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory, Proceedings of the International Conference, Athens, 27–31 May 2015*, Archaeopress, Oxford 2020, σ. 61–70.
- 15 Βλ. σημ. 14.
- 16 Ν. Laskaris / A. Sampson / F. Mavridis / I. Liritzis 2011, «Late Pleistocene/Early Holocene seafaring in the Aegean: New obsidian hydration dates employed by the SIMS-SS method», *Journal of Archaeological Science* 38 (2011), σ. 2475–2479. Φ. Μαυρίδης / Ν. Λάσκαρης / Α. Παπαδέα / Ο. Αποστολίκας / Κ. Τρανταλίδου / Γ. Κοτζαμάνη / Π. Κρκάνας / Γ. Μανιάτης / Ι. Λυριτζής / Λ. Κορμαζοπούλου, «Ανώνυμο Σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου: Χρονολόγηση δειγμάτων οφειανού από στρώματα της Ανώτερου Πλειστόκαινου και των αρχών της Ολόκαινου με τη μέθοδο SIMS-SS», στο Ν. Ζαχαριάς (επιμ.), *Πρακτικά 2ου Συμποσίου ARCH_RNT: Αρχαιολογική Έρευνα και Νέες Τεχνολογίες*, Οκτώβριος 2010, Καλαμάτα 2011, σ. 121–131.
- 17 Κ. Τρανταλίδου, «Exploitation of animal resources focusing on the ungulates availability with special reference to the late Pleistocene–Early Holocene transition», στο F. Mavridis / J. Tae Jensen (επιμ.), *Stable places – changing perceptions: Cave archaeology in Greece* (BAR S2558), Οξφόρδη 2013, σ. 253–257.
- 18 Βλ. σημ. 17.
- 19 Γ. Κοτζαμάνη, *Από τη συλλογή στην καλλιέργεια. Αρχαιοβοτανική διερεύνηση των πρώιμων σταδίων εκμετάλλευσης των φυτών και της αρχής της γεωργίας στον Ελλαδικό χώρο (σπήλαιο Θεόπετρας, σπήλαιο Σχιστού, Σιδάρι, Ρεβένια)*, διδ. διατρ., Τμήμα Ιστορίας–Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010. DOI: 10.12681/eadd/19671.
- 20 Σύμφωνα με τη γεωαρχαιολογική ομάδα της έρευνας: Κ. Θεοδωρακοπούλου, Κ. Αθανασάς, Ν. Κουραμπάς.
- 21 T. Cullen, «Mesolithic mortuary ritual at Franchthi Cave, Greece», *Antiquity* 69 (1995), σ. 270–289.
- 22 M. J. Papagrigorakis / E. Maravelakis / N. Kyparissi-Apostolika / E. Stravopodi / A. Konstantaras / O. Apostolikas / P. Toulas / C. Potagas / T. Papapolychroniou / M. Mastoris, «An integrated study of the Mesolithic skeleton in Theopetra Cave, Greece: From the skeleton analysis to 3D face reconstruction», *Heritage* 5 (2022), σ. 881–895.
- 23 Ι. Ευσταθίου, «Η σπηλιά του Νέγρου στις Βάτσες», στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Βαθύ Αστυπάλαιας. Δέκα χρόνια έρευνας (2011–2020) σε ένα διαχρονικό παλιόψηστο του Αιγαίου. I. Η Αστυπάλαια στον χρόνο*, ΟΔΑΠ, Αθήνα 2023, σ. 119–133. Ε. Στραβοπόδη, «Επίμετρο 2: Το βιοπολιτισμικό προφίλ της μεσολιθικής ταφής στο σπήλαιο του Νέγρου στην Αστυπάλαια: προκαταρκτικές εκτιμήσεις», στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Βαθύ Αστυπάλαιας. Δέκα χρόνια έρευνας (2011–2020) σε ένα διαχρονικό παλιόψηστο του Αιγαίου. I. Η Αστυπάλαια στον χρόνο*, ΟΔΑΠ, Αθήνα 2023, σ. 134–139.
- 24 Βλ. σημ. 13.
- 25 Βλ. ενδεικτικά Ρ. Elefanti / G. Marshall / C. L. Stergiou / E. Kotjabopoulou, «Raw material procurement at Boila Rockshelter, Epirus, as an indicator of hunter-gatherer mobility in Greece during the Late Upper Palaeolithic and Early Mesolithic», *Journal of Archaeological Science: Reports* 35 (2021), <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102719>.
- 26 Προκαταρκτικές παρατηρήσεις της δρος Κ. Τρανταλίδου.
- 27 Για τις διατροφικές συνήθειες, βλ. Κ. Τρανταλίδου, «L'exploitation des ressources animales pendant le 9e millénaire en Egée et le statut ambigu des suidés», στο C. Manen / T. Perrin / J. Guilaïne (επιμ.), *La transition néolithique en Méditerranée. Comment des chasseurs devinrent agriculteurs, Colloque international, Muséum d'Histoire Naturelle de Toulouse, 14–15 avril 2011*, 2014, σ. 141–163.